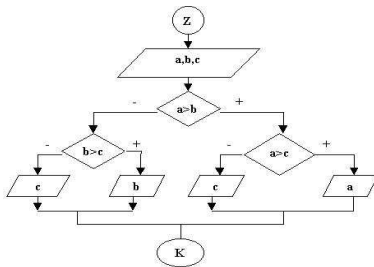

10 Formalizace a důkazy pro algoritmy

Je faktem, že situace, kdy programátorem zapsaný kód ve skutečnosti počítá něco trochu jiného, než si autor představuje, je snad nejčastější programátorskou chybou – o to zákeřnější, že ji žádný „chytrý“ překladač nemůže odhalit.

Proto již na počátku studia informatiky je žádoucí klást důraz na **správné chápání** zápisu algoritmů i na **přesné důkazy** jejich vlastností a správnosti.

Stručný přehled lekce

- * Jednoduchá formalizace pojmu algoritmus.
- * Jak dokazovat vlastnosti a správnost algoritmů.
- * Indukce při dokazování algoritmů. Rekurzivní algoritmy.

10.1 Formální popis algoritmu

Před samotným závěrem kurzu si položíme otázku, co je vlastně algoritmus?

Poznámka: Za definici algoritmu je obecně přijímána tzv. *Church–Turingova teze* tvrdící, že všechny algoritmy lze „simulovat“ na Turingově stroji. Jedná se sice o přesnou, ale značně nepraktickou definici.

Mimo Turingova stroje existují i jiné *matematické modely výpočtů*, jako třeba stroj RAM, který je abstrakcí skutečného strojového kódu, nebo neprocedurální modely. □

Konvence 10.1. Zjednodušeně zde *algoritmem* rozumíme konečnou posloupnost elementárních výpočetních *kroků*, ve které každý další krok *vhodně* využívá (neboli závisí na) vstupní údaje či hodnoty vypočtené v předchozích krocích. Tuto závislost přitom pojímáme zcela obecně nejen na operandy, ale i na vykonávané instrukce v krocích.

Pro zápis algoritmu a jeho zpřehlednění a zkrácení využíváme *řídící konstrukce* – podmíněná větvení a cykly. □

Vidíte, jak blízké si jsou konstruktivní matematické důkazy a algoritmy v našem pojetí? Jedná se nakonec o jeden ze záměrů našeho přístupu. . .

Ukázka algoritmického zápisu

Příklad 10.2. *Zápis algoritmu pro výpočet průměru daného pole $a[]$ s n prvky.*

- Inicializujeme $sum \leftarrow 0$;
- postupně pro $i=0,1,2,\dots,n-1$ provedeme
 - * $sum \leftarrow sum+a[i]$;
- vypíšeme podíl (sum/n) . □

□

Ve „vyšší úrovni“ formálnosti se totéž dá zapsat jako:

Algoritmus 10.3. Průměr z daného pole $a[]$ s n prvky.

```
input pole a[] délky n;  
sum  $\leftarrow$  0;  
foreach i  $\leftarrow$  0,1,2,...,n-1 do  
    sum  $\leftarrow$  sum+a[i];  
done  
res  $\leftarrow$  sum/n;  
output res;
```

Symbolický zápis algoritmů

Značení. Pro potřeby symbolického formálního zápisu algoritmů v předmětu FI: IB000 si zavedeme následující pravidla:

- *Proměnné* nebudeme deklarovat ani typovat, pole odlišíme závorkami `p[]`.
- *Přiřazení* hodnoty zapisujeme `a ← b`, případně `a := b`, ale nikdy **ne** `a=b`.
- Jako elem. operace je možné použít jakékoliv *aritmetické výrazy* v běžném matematickém zápise. Rozsahem a přesností čísel se zde nezabýváme. □
- Podmíněné *větvění* uvedeme klíčovými slovy `if ... then ... else ... fi`, kde `else` větev lze vynechat (a někdy, na jednom řádku, i `fi`).
- Pevný *cyklus* uvedeme klíčovými slovy `foreach ... do ... done`, kde část za `foreach` musí obsahovat *předem danou* množinu hodnot pro přiřazování do řídicí proměnné.
- *Podmíněný cyklus* uvedeme klíčovými slovy `while ... do ... done`. Zde se může za `while` vyskytovat jakákoliv logická podmínka. □
- V zápise používáme jasné *odsazování* (zleva) podle úrovně zanoření řídicích struktur (což jsou `if`, `foreach`, `while`).
- Pokud je to dostatečně jasné, elementární operace nebo podmínky můžeme i ve formálním zápise *popsat běžným jazykem*.

Co počítá následující algoritmus?

Příklad 10.4. Je dán následující symbolicky zapsaný algoritmus. Co je jeho výstupem v závislosti na vstupech a, b ?

Algoritmus 10.5.

```
input a, b;  
res ← 7;  
foreach i ← 1, 2, ..., b-1, b do  
    res ← res + a + 2·b + 8;  
done  
output res; □
```

Vypočítáme hodnoty výsledku res v počátečních iteracích cyklu:

$$b = 0: \quad res = 7,$$

$$b = 1: \quad res = 7 + a + 2b + 8,$$

$$b = 2: \quad res = 7 + (a + 2b + 8) + (a + 2b + 8), \dots \square$$

Co dále? Výčet hodnot naznačuje pravidelnost a závěr, že obecný výsledek po b iteracích cyklu bude mít hodnotu

$$res = 7 + b(a + 2b + 8) = ab + 2b^2 + 8b + 7. \quad \square$$

10.2 O „správnosti“ a dokazování programů

Jak se máme přesvědčit, že je daný program počítá „správně“? □

- Co třeba ladění programů? □
Jelikož počet možných vstupních hodnot je (v principu) neohraničený, **nelze otestovat** všechna možná vstupní data. □
- Situace je zvláště komplikovaná v případě paralelních, randomizovaných, interaktivních a nekončících programů (operační systémy, systémy řízení provozu apod.). Takové systémy mají **nedeterministické chování** a opakované experimenty vedou k různým výsledkům.
Nelze je tudíž ani rozumně ladit... □
- V některých případech je však třeba mít **naprostou jistotu**, že program funguje tak jak má, případně že splňuje základní bezpečnostní požadavky. □
 - * Pro „malé“ algoritmy je možné podat přesný matematický důkaz. □
 - * Narůstající složitosti programových systémů si pak vynucují vývoj jiných „spolehlivých“ formálních **verifikačních metod**. □

Mimoходом, co to vlastně znamená „počítat správně“?

Ukázka formálního důkazu algoritmu

Příklad 10.6. Je dán následující symbolicky zapsaný algoritmus. Dokažte, že jeho výsledkem je „výměna“ vstupních hodnot a, b .

Algoritmus 10.7.

```
input a, b;  
a ← a+b;  
b ← a-b;  
a ← a-b;  
output a, b; □
```

Pro správný formální důkaz si musíme nejprve uvědomit, že je třeba symbolicky odlišit od sebe proměnné a, b od jejich daných **vstupních hodnot**, třeba h_a, h_b .
Nyní v krocích algoritmu počítáme hodnoty proměnných:

$$* a = h_a, b = h_b,$$

$$* a \leftarrow a + b = h_a + h_b, \quad b = h_b, \quad \square$$

$$* a = h_a + h_b, \quad b \leftarrow a - b = h_a + h_b - h_b = \underline{h_a}, \quad \square$$

$$* a \leftarrow a - b = h_a + h_b - h_a = \underline{h_b}, \quad b = h_a,$$

Tímto jsme s důkazem hotovi. □

10.3 Jednoduché indukční dokazování

Pro dokazování algoritmů se jeví nejvhodněji **matematická indukce**, která je „jako stvořená“ pro formální uchopení opakovaných sekvencí v algoritmech.

Příklad 10.8. *Dokažte, že násl. algoritmus navrátí výsledek $ab + 2b^2 + 8b + 7$.*

Algoritmus 10.9.

```
input a, b;  
res ← 7;  
foreach i ← 1, 2, ..., b-1, b do  
    res ← res + a + 2·b + 8;  
done  
output res; □
```

V první řadě si z důvodu formální přesnosti přeznačíme mez cyklu v algoritmu na `foreach i ← 1, 2, ..., c do ..` (kde $c = b$). Poté postupujeme přirozeně indukci podle počtu c iterací (už nezávisle na vstupní hodnotě b); dokazujeme, že výsledek výpočtu algoritmu bude

$$res = (a + 2b + 8)c + 7 = ac + 2bc + 8c + 7.$$

Algoritmus .

```
input a, b;  
res ← 7;  
foreach i ← 1, 2, ..., c-1, c do  
    res ← res + a + 2·b + 8;  
done  
output res; □
```

Důkaz indukcí podle c :

- * Pro $c = 0$ je výsledek správně $res = 0 + 7$. □
- * Pokud dále předpokládáme platnost vztahu $res = ac + 2bc + 8c + 7$ po nějakých c iteracích cyklu `foreach`, tak následující iterace pro $i \leftarrow c + 1$ (jejíž průběh na samotné hodnotě i nezáleží) změní hodnotu na

$$\begin{aligned} res &\leftarrow res + a + 2b + 8 = ac + a + 2bc + 2b + 8c + 8 + 7 = \\ &= a(c + 1) + 2b(c + 1) + 8(c + 1) + 7. \end{aligned}$$

Důkaz indukcí je tím hotov. □

Příklad 10.10. Zjistěte, kolik znaků 'x' v závislosti na celočíselné hodnotě n vstupního parametru n vypíše následující algoritmus.

Algoritmus 10.11.

```
foreach i ← 1, 2, 3, ..., n-1, n do
    foreach j ← 1, 2, 3, ..., i-1, i do
        vytiskni 'x';
    done
done □
```

Nejprve si uvědomíme, že druhý (vnořený) cyklus vždy vytiskne celkem i znaků 'x'. Proto iterací prvního cyklu (nejspíše) dostaneme postupně $1 + 2 + \dots + n$ znaků 'x' na výstupu, což již víme (Příklad 2.8), že je celkem $\frac{1}{2}n(n+1)$. □
Budeme tedy dokazovat následující tvrzení:

Věta. Pro každé n Algoritmus 10.11 vypíše právě $\frac{1}{2}n(n+1)$ znaků 'x'.

Algoritmus .

```
foreach  $i \leftarrow 1, 2, 3, \dots, n-1, n$  do
    foreach  $j \leftarrow 1, 2, 3, \dots, i-1, i$  do
        vytiskni 'x';
    done
done □
```

Věta. Pro každé n Algoritmus 10.11 vypíše právě $\frac{1}{2}n(n+1)$ znaků 'x'.

Důkaz: Postupujeme indukcí podle n . Báze pro $n = 0$ je zřejmá, neprovede se ani jedna iterace cyklu a tudíž bude vytištěno 0 znaků 'x', což je správně. □

Nechť tedy tvrzení platí pro jakékoliv n_0 a položme $n = n_0 + 1$. Prvních n_0 iterací vnějšího cyklu podle indukčního předpokladu vypíše (ve vnitřním cyklu) celkem $\frac{1}{2}n_0(n_0 + 1)$ znaků 'x'. Pak již následuje jen jedna poslední iterace vnějšího cyklu s $i \leftarrow n = n_0 + 1$ a v ní se vnitřní cyklus $j \leftarrow 1, 2, \dots, i = n$ iteruje celkem $n = n_0 + 1$ -krát. □ Celkem tedy bude vytištěn tento počet znaků 'x':

$$\frac{1}{2}n_0(n_0 + 1) + n_0 + 1 = \frac{1}{2}(n_0 + 1 + 1)(n_0 + 1) = \frac{1}{2}n(n + 1)$$

Důkaz indukčního kroku je hotov. □

10.4 Rekurzivní algoritmy

- * Rekurentní vztahy posloupností, stručně uvedené v Oddíle 3.4, mají svou přirozenou obdobu v **rekurzivně zapsaných algoritmech**. □
- * Zjednodušeně řečeno to jsou algoritmy, které se v průběhu výpočtu odvolávají na výsledky sebe sama pro jiné (menší) vstupní hodnoty. □
- * U takových algoritmů je zvláště důležité kontrolovat jejich správnost a také proveditelnost. □

Příklad 10.12. *Symbolický zápis jednoduchého rekurzivního algoritmu.*

```
Algoritmus . Rekurzivní funkce factorial(x)
if x < 1 then t ← 1;
else t ← x · factorial(x-1);
return t
```

Co je výsledkem výpočtu? □

Jednoduše řečeno, výsledkem je **faktoriál** vstupní přirozené hodnoty x , tj. hodnota $x! = x \cdot (x - 1) \cdot \dots \cdot 2 \cdot 1$. □

Fibonacciho čísla

Pro další příklad rekurze se vrátíme k Oddílu 3.4, kde byla zmíněna známá Fibonacciho posloupnost 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, Ve skutečnosti tuto posloupnost budeme uvažovat již od nultého členu, tj. jako 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, □

Algoritmus 10.13. Rekurzivní výpočet funkce `fibonacci(x)`

Pro dané přirozené $x \geq 0$ vypočítáme x -té Fibonacciho číslo následovně:

```
if  $x < 2$  then  $t \leftarrow x$ ;  
else  $t \leftarrow \text{fibonacci}(x-1) + \text{fibonacci}(x-2)$ ;  
return  $t$ 
```

□

Správnost Algoritmu 10.13 je víceméně zřejmá z jeho přímé podoby s rekurentním vzorcem v definici Fibonacciho čísel. Zamyslete se však, jak je to s praktickou „proveditelností“ takového algoritmu. . .

Co třeba `fibonacci(40)` nebo `fibonacci(50)`?

Příklad 10.14. Nerekurzivní algoritmus pro Fibonacciho čísla.

Dokažte, že následující algoritmus pro každé přirozené n počítá tutéž hodnotu jako rekurentní funkce `fibonacci(n)` v Algoritmu 10.13.

Algoritmus .

```
input n;
b[0] ← 0;  b[1] ← 1;
foreach i ← 2,3,...,n do
    b[i] ← b[i-1]+b[i-2];
done
output b[n] □
```

Indukcí budeme dokazovat, že po i -té iteraci cyklu algoritmu bude vždy platit $b[i] = \text{fibonacci}(i)$: Co se týče báze indukce, toto vyplývá z úvodního přiřazení.

- * Pro libovolné $i \geq 2$ předpokládáme platnost indukčního předpokladu $b[j] = \text{fibonacci}(j)$ pro $j \in \{i-1, i-2\}$.
- * V i -té iteraci cyklu pak nastane $b[i] \leftarrow b[i-1] + b[i-2] = \text{fibonacci}(i-1) + \text{fibonacci}(i-2) = \text{fibonacci}(i)$ podle definice.

□